

<ul style="list-style-type: none"> ● પ્રસ્તાવના <p>11.1 કૌટિલ્ય (ચાણક્ય)</p> <p> 11.1.1 પરિચય</p> <p>11.2 કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર</p> <p> 11.2.1 જનપદ (રાજ્ય)ની સ્થાપના</p> <p> 11.2.2 રાજકોષ</p> <p> 11.2.3 કરવેરાનીતિ</p> <p> 11.2.3.1 ભૂમિકર</p> <p> 11.2.3.2 આયાત-નિકાસકર</p> <p> 11.2.4 કૃષિ-પશુપાલન</p> <p> 11.2.5 ઉદ્યોગ</p> <p>11.3 ગાંધીજી</p> <p> 11.3.1 પરિચય</p> <p> 11.3.2 ગાંધીજીના જીવનમાં વિચારકો અને ગ્રંથોનો પ્રભાવ</p> <p>11.4 ગાંધીજીના મુખ્ય આર્થિક વિચારો</p> <p> 11.4.1 સર્વોદય</p> <p> 11.4.2 શ્રમનું ગૌરવ</p> <p> 11.4.3 યંત્રનો ઉપયોગ</p> <p> 11.4.4 વિકેન્દ્રીત અર્થવ્યવસ્થા</p> <p> 11.4.5 સાદગી અને અપરિગ્રહ</p>	<p>11.4.6 ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત</p> <p> 11.4.6.1 ધનિકોનું હૃદય-પરિવર્તન શક્ય છે.</p> <p> 11.4.6.2 હકના બદલે ફરજો</p> <p> 11.4.6.3 લોકમતની જાગૃતિ</p> <p> 11.4.6.4 સમગ્ર સમાજહિતનું મહત્વ</p> <p> 11.4.6.5 ટ્રસ્ટી (વાલી)ને વળતર</p> <p> 11.4.6.6 રાષ્ટ્રીયકરણનો વિરોધ</p> <p> 11.4.6.7 વારસદારની નિમણૂક</p> <p> 11.4.6.8 રાજ્યનું નિયંત્રણ</p> <p>11.5 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય</p> <p> 11.5.1 પરિચય</p> <p>11.6 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના અર્થ-વ્યવસ્થાના મુખ્ય આર્થિક વિચારો</p> <p> 11.6.1 ત્રીજા વિકલ્પની શોધ</p> <p> 11.6.2 એકાત્મ માનવવાદ</p> <p> 11.6.3 સાધ-સાધનનો વિવેક</p> <p> 11.6.4 સંપત્તિની માલિકી</p> <p> 11.6.5 વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા</p> <p> 11.6.6 સંયમિત ઉપભોગ</p> <p> 11.6.7 શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ</p> <p>11.7 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના મતે અર્થ-વ્યવસ્થાના ઉદ્દેશો</p>
--	---

પ્રસ્તાવના (Introduction)

માનવજીવન અને માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે અર્થ-વ્યવસ્થાનું સંચાલન, ઉત્પાદન, આવક, ખર્ચ, વહેંચણી અને આર્થિક સમસ્યાઓના ઉકેલ જેવી અનેક આધુનિક આર્થિક વિકાસ, બેંકિંગ, આર્થિક અને પર્યાવરણીય સમસ્યાના ઉકેલ વગેરેના સંદર્ભમાં રજૂ થયેલા વિચારોને આર્થિક વિચારો તરીકે ઓળખી શકાય.

વિશ્વના દરેક દેશના અર્થતંત્રના સંચાલન, ઉત્પાદન, આવક, ખર્ચ, વહેંચણી અને આર્થિક સમસ્યાઓના ઉકેલ જેવી અનેક બાબતોના સંદર્ભમાં ઘણા વિચારકોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. જેમકે, એડમસ્ટિન્ઝના “સંપત્તિના અર્થશાસ્ત્ર”માં બૌતિક સંપત્તિ,

ઉત્પાદન, વહેંચણી, વપરાશ અને વિનિમય અંગેના આર્થિક વિચારો. પ્રો. આલ્ફેડ માર્શલના માનવકલ્યાણને લક્ષમાં રાખતાં આર્થિક વિચારો. પ્રો. રોબિન્સનના અધ્યત, પસંદગી અને કરક્ષરને લગતા આર્થિક વિચારો. 1929-30ની વિશ્વ મહામંદ્દી સંદર્ભમાં અર્થતંત્રને નવી દિશા અને ગતિ આપતા પ્રો. કેટન્સના ખર્ચ, આવક અને રોજગારીને લગતા સમગ્રલક્ષી આર્થિક વિચારો જેવા પાશ્ચાત્ય જ્યાલોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

ભારતીય ગ્રંથોમાં પણ અર્થશાસ્ત્ર સંબંધિત વિચારધારાનાં દર્શન થાય છે. જેમકે, મહાભારતના શાંતિપર્વ, મનુસમૃતિ, શુક્લનીતિ અને કામંદકીય નીતિસાર જેવા ગ્રંથોમાં ભારતીય વિદ્વાનોએ આર્થિક બાબતો અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. આ આર્થિક વિચારોનો ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ જોવા મળે છે. આ બધી આર્થિક વિચારધારામાં ચાણક્યના “કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથનું અગ્રસ્થાન છે.

ભારતમાં રાજશાહી અર્થ-વ્યવસ્થાના સમયથી વર્તમાન સમયના સંદર્ભમાં અનેક આર્થિક વિચારકોનો પ્રભાવ છે. જેમાંના મુખ્ય આર્થિક વિચારકોમાંથી આ પ્રકરણમાં કૌટિલ્ય (ચાણક્ય), ગાંધીજી અને પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના આર્થિક વિચારોનો પરિચય મેળવીશું.

11.1 કૌટિલ્ય (ચાણક્ય - Kautilya)

11.1.1 પરિચય : “કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથના રચયિતા કૌટિલ્ય એવા કૂટનીતિજી હતા કે, જેમણે એક પૂર્ણ રાષ્ટ્રનું સ્વખ સેવ્યું હતું. દાંત સાથે જન્મેલ ચાણક-બ્રાહ્મણના પુત્ર ચાણક્ય કે જેમનું મૂળ નામ વિષણુગુપ્ત હતું. પાટલીપુત્ર રાજ્યમાં કુસુમપુર ગામમાં બાળપણ વિતાવનાર કૌટિલ્યએ ઈ.સ. પૂર્વ ત્રીજી સદીની આસપાસ નંદવંશના છેલ્લા રાજ ધનાનંદના કુશાસનનો અંત લાવવા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો સાથ લઈને તેમણે નૈતિક મૂલ્યો પર આધારિત મજબૂત અર્થ-વ્યવસ્થાવાળા સુસમૃદ્ધ રાષ્ટ્રની રચના માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો. રાજનીતિ, કાયદો, અર્થનીતિ, કુશળ વહીવટ, કરનીતિ, સમાજ-વ્યવસ્થા, વેપાર, જેતી અને ઉદ્યોગ વગેરે વિષયોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો અને “અર્થશાસ્ત્ર” જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની રચના કરી જેને “કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

11.2 કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (Economics of Kautilya)

ભારતીય સંસ્કૃતિ જેટલી પ્રાચીન છે, તેટલી જ પ્રાચીન તેની રાજ્ય-વ્યવસ્થા છે. પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં રાજ્યર્મ, દંડનીતિ, નીતિશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર જેવા શબ્દો દ્વારા રાજ્ય-વ્યવસ્થાનો નિર્દેશ થયો છે. આજથી હજારો વર્ષ પૂર્વના ઋષિઓના ચિંતનમાં આધુનિક સમસ્યાઓના ઉકેલ મળી આવે છે. તેઓએ પ્રવર્તમાન અને આવનાર સમયની વ્યક્તિગત અને સમજિંગત સમસ્યાઓ અને સ્થિતિને લક્ષમાં રાખી મનુષ્ય માત્રનું વ્યાવહારિક જીવન સરળ બને અને કલ્યાણના માર્ગ તેની પ્રગતિ થાય તેવું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. “કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર” પણ આ ચિંતનશ્રેષ્ઠીનો અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ પંડિત શયામ શાસ્ત્રીને ગ્રંથલિપિમાં ભોજપત્ર ઉપર મૈસૂર રાજ્યની ઓરિએન્ટલ લાઈબ્રેરીમાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમણે ઈ.સ. 1909માં શુદ્ધતા સાથે સંપૂર્ણ “કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથનું પ્રકાશન કર્યું. તેમના સંશોધન પ્રમાણે આ ગ્રંથની રચના ઈ.સ. પૂર્વ 321 અને 300ની વચ્ચે થયેલ છે.

કૌટિલ્યનું ચિંતન ‘અર્થ’ ઉપર આધારિત છે. તેમના મતે સત્તાની ચાવી ‘અર્થ’માં જ છે. માનવીનો નિર્વાહ ‘અર્થ’ ઉપર આધારિત છે. કૌટિલ્યના મતે સાધન વગરનો માણસ પણ શ્રમ દ્વારા અર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. જેમ-જેમ શ્રમની ઉત્પાદકતા વધે છે તેમ-તેમ આર્થિક સાધનો પણ વિકસે છે. તેથી તેઓ માનવસર્જિત શ્રમને જ વાસ્તવિક અર્થ કહે છે. આ સંદર્ભમાં કૌટિલ્યના મતે અર્થશાસ્ત્ર એટલે “મનુષ્યની વૃત્તિ અર્થ છે, મનુષ્યના વસવાટવાળી ભૂમિ અર્થ છે. તેવી પૃથ્વીના લાભ-પાલનના ઉપાયો દર્શાવતું શાસ્ત્ર એટલે અર્થશાસ્ત્ર.” તેઓ મનુષ્યની આજીવિકા અને વસવાટના ઉપયોગ માટેની ભૂમિને સંપત્તિ ગણે છે અને તેના લાભ અને પાલનના ઉપાયો સૂચ્યવે છે. કૌટિલ્યે દેશ અને સમયને અનુરૂપ આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેથી તેમનું અર્થશાસ્ત્ર વાસ્તવમાં નીતિશાસ્ત્ર છે. તેમાં કૌટિલ્યએ 15 ભાગમાં રાજ્યના આંતરિક પ્રશાસન, પડોશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ, ઔષધો અને કૂટનીતિને લગતા વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

કૌટિલ્ય (ચાણક્ય)ના મુખ્ય આર્થિક વિચારો (Main Economic Thoughts of Kautilya) :

11.2.1 જનપદ (રાજ્ય)ની સ્થાપના : જનપદની સ્થાપનાના સમયે રાજાએ પ્રજા અને રાજ્યના વિકાસ માટે અનુકૂળ માગખાકીય સુવિધા ઊભી કરવી, રાજ્યમાં ખેતી અને ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. જેમકે ખાણ, કારખાના, વન, પશુશાળા, આયાત-નિકાસ, રસ્તાઓ અને બજારની રચના કરવી જોઈએ. ખેતી માટે જળાશય, તેમજ દેવાલય અને ધર્મશાળાનું નિર્માણ કરવામાં રાજાએ મદદ કરવી જોઈએ. આચાર્ય, પુરોહિત અને ક્ષત્રિયોને કરમુક્તિ આપવાની અને અસહાય અવસ્થામાં ખેડૂતોને મદદ કરવી જોઈએ તેવી હિમાયત પણ કરી છે.

11.2.2 રાજકોષ : કૌટિલ્યે રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને સુરક્ષા માટે જે ઉપાયો અને સાધનો બતાવ્યાં છે તેમાં રાજકોષનું મહત્વનું સ્થાન છે. રાજ્યના સંગ્રહન, સમૃદ્ધિ, સ્થિરતા અને સંચાલન રાજકોષ ઉપર જ નિર્ભર છે. તેથી સૌથી પહેલાં રાજાએ કોષનું ધ્યાન રાખવું અને દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાના રાજકોષને વધારવા પ્રયત્નશીલ રહેવાનાં સૂચન કર્યું છે. કૌટિલ્યએ રાજ્યની આવકના સાત સોત દર્શાવ્યા છે. જેમાં (1) નગર (2) ગ્રામ (3) સિંચાઈ (4) ખાણ (5) જંગલ (6) પશુપાલન (7) વેપાર-વાણિજ્યનો સમાવેશ થાય છે. તેઓએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે રાજાએ વર્ષમાં એક જ વખત કર લેવો જોઈએ અને કર ઉધરાવવા માટે પ્રજા ઉપર કોઈ બળજબરી કર્યી વગર રાજકોષ વધારવો જોઈએ. દુષ્કાળ અને અતિવૃદ્ધિ જેવી ફુદરતી આપત્તિવાળા વિસ્તારમાં કરવસૂલીમાં સખતાઈ ન કરવાનાં પણ જણાવ્યું છે. કૌટિલ્યે રાજકોષના વધારા માટે સાર્વજનિક સંપત્તિ, કીમતી ભેટ, ઈનામ, દંડ, વેપારવૃદ્ધિ અને વિપુલ ધાન્ય ઉત્પાદન વધારવા જેવા ઉપાયો પણ સૂચવ્યા છે.

રાજકોષ મોટા ભાગે વસ્તુ સ્વરૂપે જ મળે છે. તેથી તેને સંગ્રહવા માટે ગોદામોની વ્યવસ્થા કરવી અને આ રીતે મળેલ કોષનો ઉપયોગ રાજ્યનાં કલ્યાણનાં કાર્યો માટે કરવો જોઈએ. કૌટિલ્યએ કઈ વસ્તુ પર અને કોની પાસેથી કેટલા પ્રમાણમાં રાજાએ કર લેવો તેની પણ સ્પષ્ટતા કરી છે. જેમકે, અનાજ પકવતા ખેડૂત પાસેથી ઉત્પાદનનો ચોથો ભાગ, વન્ય, કપાસ, ઊન, રેશમ, લાખ અને દવાઓ જેવી વસ્તુઓ પર ઉત્પાદનનો અડધો ભાગ એવી જ રીતે અન્ય વ્યવસાયમાં પણ કર બાબતની સ્પષ્ટતા કરી છે. કૌટિલ્યના વિચારોમાં જોવા મળતા કલ્યાણલક્ષી રાજ્યની ભાવનાના ઘ્યાલો આજે પણ રાજ્યને પ્રજાનાં કલ્યાણલક્ષી કાર્યોના આયોજન માટે ઉપયોગી છે.

11.2.3 કરવેરાનીતિ : કરવેરા અંગે કૌટિલ્યએ ચોક્કસ સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે. જેમાં રાજ માટે કરવેરાની મર્યાદા, ટૂંકા ગાળાની અને લાંબા ગાળાની કરનીતિ જેવી બાબતોની સ્પષ્ટતા જોવા મળે છે. આકસ્મેક સંજોગોમાં વેરાના દર ઊંચા લઈ જવાની જોગવાઈ પણ દર્શાવી છે. જેમ બગીચામાં ફળના ઝડ ઉપરથી પાકા ફળને તોડી એકઠાં કરવામાં આવે છે. તેવી રીતે રાજાએ પણ પ્રજાની શક્તિ અને સ્થિતિનો વિચાર કરીને જ કર લેવો જોઈએ અને કરવેરા ઉધરાવવાની પ્રક્રિયા ઓછી ખર્ચાળ અને સરળ હોવી જોઈએ તેમજ પ્રજા પર ભારરૂપ પણ ના હોવી જોઈએ. આ સંદર્ભમાં કૌટિલ્યએ નીચે પ્રમાણે કરમાળખાના નિયમો રજૂ કર્યા છે :

11.2.3.1 ભૂમિકર : રાજ્યને ખેત-ઉત્પાદનનો ચોક્કસ ભાગ ખેડૂત કે માલિક પાસેથી ભૂમિકરરૂપે લેવાનો અધિકાર હતો. જમીનનો પ્રકાર, જમીનની ઉત્પાદકતા, ખેત-ઉત્પાદનનું સ્વરૂપ, સિંચાઈનો પ્રકાર અને સગવડ વગેરે પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખી કૌટિલ્યએ ભૂમિકરનું પ્રમાણ નક્કી કરવા અંગેના નિયમો આપ્યા છે. તેમજ રાજ્યે ખેડૂતોને ખેત-ઉત્પાદન વધારવા માટે કરમાં છૂટ આપવાની પણ હિમાયત કરી છે.

11.2.3.2 આયાત-નિકાસકર : કૌટિલ્યએ આયાત-નિકાસ કર સંદર્ભમાં વસ્તુને ગ્રાણ ભાગમાં વહેંચીને કર-વ્યવસ્થા સૂચવી છે. જેમાં

- (1) બાધ્ય શુલ્ક (કર) : પોતાના રાખ્રમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ પર લેવામાં આવનાર કરને બાધ્યશુલ્ક (કર) કહે છે.
- (2) આભ્યન્તર શુલ્ક (કર) : રાજ્ય કે રાજ્યાનીમાં ઉત્પાદિત વસ્તુ પર લેવામાં આવતા કરને આભ્યન્તર શુલ્ક કહે છે.
- (3) આતિથ્ય શુલ્ક (કર) : વિદેશમાંથી લાવવામાં આવતી વસ્તુ પર લેવામાં આવતા કરને આતિથ્ય શુલ્ક કહે છે.

કૌટિલ્યે વસ્તુના પ્રકાર અને મહત્વના આધારે કર લેવાના નિયમો દર્શાવ્યા છે. જકાત માટે જકાતનાકા ઉભા કરવા તેમજ માર્ગવેરા અને મિલકતવેરા અંગેના નિયમો પણ રજૂ કર્યા છે.

11.2.4 કૃષિ-પશુપાલન : કૌટિલ્યએ કૃષિને આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન ગણાવ્યું છે. તેમણે ભૂમિને બે પ્રકારમાં વિભાજિત કરી છે. જેમાં (1) રાજ્ય હસ્તકની ભૂમિ (2) વ્યક્તિગત માલિકોની ભૂમિ. આમાંથી રાજ્ય હસ્તકની ભૂમિ દાસો, મજૂરો અને કેદીઓ પાસે ખેડાવીને વાવણી કરવામાં આવતી. ભૂમિનો પૂરો ઉપયોગ ખેતી માટે થાય તેવું કૌટિલ્ય માનતા, તેથી વણખેડાયેલી જમીનને ખેતીલાયક બનાવવાની હિમાયત કરે છે. કારણ કે બિનઉત્પાદક ભૂમિનો કોઈ અર્થ નથી, ખેડૂતો ખેત-ઉત્પાદન કરશે, તો જ રાજ્યને મહેસૂલ પ્રાપ્ત થાય અને ખેડૂતને તેની આજીવિકા મળે.

કૃષિની સાથે જ પશુપાલન વ્યવસાય સંકળાયેલો છે. તેથી કૌટિલ્યએ પશુપાલન વ્યવસાયના વિકાસના ઘ્યાલો પણ રજૂ કર્યા છે અને આવકનાં સાધનોમાં પણ તેની ગણાતરી કરી છે. આ સંદર્ભમાં તેમણે ગ્રામ પ્રકારના પશુઓનો નિર્દ્દશ કર્યો છે. જેમાં (1) કેળવાયેલા પાલતું પશુઓ (2) દૂધ આપતાં પશુઓ અને (3) મૃગ્યાવનનાં (ંગળનાં) પશુઓ. પશુપાલનસંબંધી નિયમો અને દંડની જોગવાઈ પણ કૌટિલ્યે સૂચવી છે.

11.2.5 ઉદ્યોગ : કૌટિલ્ય માનતા હતા કે આર્થિક દસ્તિએ સાધન-સંપન્ન રાજ્ય જ સમૃદ્ધ અને વિકસિત બની શકે, તેથી તેમને ઉદ્યોગોના વિકાસ માટેના માર્ગદર્શક વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમના મતે રાજ્યએ રાજ્યમાં નવી નવી ખાકો ખોદાવવી, હુન્નર-ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં વધારવાં, ઉદ્યોગના વિકાસ માટે રાજ્યે અનુકૂળતા કરી આપવી અને આ માટે વાહનવ્યવહાર, સંદેશા-વ્યવહારની સગવડો વધારવી અને ઉદ્યોગ દ્વારા ઉત્પાદિત માલ-સામાનના વેચાણ માટે બજાર મળે તે રીતે શહેરોનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

“કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર”માં રજૂ થયેલા આર્થિક વિચારો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કૌટિલ્યના વિચારો રાજ્યનૈતિક અને આર્થિક ચિંતનથી પ્રેરાયેલા છે. ખૂબ શક્તિશાળી અને ઉન્નતિશીલ રાજ્યના નિર્માણ માટે જરૂરી બધાં જ તત્ત્વો ઉપર તેમણે સૂક્ષ્મ ચિંતન કરીને સર્વકાલીન સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમનો “અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથ મગધ રાજ્ય અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને ધ્યાનમાં રાખીને રચાયો હોવા છતાં, તેઓ ઈચ્છાતા હતા કે, આ ગ્રંથ સર્વકાળે વિજેતા બનવાની આશા રાખતા, રાજા તેમજ કોઈ પણ રાજ્યને શાસન-સંચાલન અને વ્યવસ્થામાં ઉપયોગી બનશે. કૌટિલ્યએ કરચોરી અને સંપત્તિને છુપાવીને અન્યત્ર જમા કરવાની વૃત્તિનો સખત વિરોધ કર્યો છે.

11.3 ગાંધીજી (Gandhiji)

11.3.1 પરિચય : સમાજમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા સતત ચાલ્યા કરે છે. પરિવર્તનનો ઉદ્દેશ સમાજના વિકાસનો હોય છે. આ વિકાસ તબક્કાવાર થાય છે. સમાજના વિકાસના દરેક તબક્કે કોઈક વિચારક પોતાના વિચારો દ્વારા સમાજજીવનને અસર કરે છે. તેને સમાજના રાહબર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતના પોરબંદર શહેરમાં જન્મેલા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી કે જેમને આપણે સૌ મહાત્મા ગાંધીજી તરીકે ઓળખીએ છીએ, તે આવા જ એક સમાજના રાહબર હતા. ગાંધીજી પ્રબળ ઈચ્છાશક્તિ ધરાવનાર આદર્શવાદી સ્વભાવિત હોવા છતાં વાસ્તવિક અને વ્યવહારુંપણાના આગ્રહી હતા. સત્ય તથા અહિંસા એ તેમની વિચારધારાના ધ્રુવતારકો હતા. વિચાર અને આચાર વચ્ચેનો ભેદ દૂર કરવા તેમણે પોતાના વિચારોનો સ્વયં અમલ કર્યો. વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં ધર્મ અને નીતિ પર તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. આ ઉપરાત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, દારૂબંધી, કોમીએકતા, સત્રીજાગૃતિ વગેરે માટે પણ ગાંધીજી સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા હતા. નીતિમય જીવન એમનો જીવનમંગ હતો. તેથી તેમણે નીતિશાસ્ત્રને અર્થશાસ્ત્રના પાયા તરીકે સ્વીકાર્યું હતું.

ગાંધીજીના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય જીવન અંગેના સામાન્ય દર્શનને ઘણી વખત ‘ગાંધીવાદ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ ગાંધીજીએ કોઈ અર્થશાસ્ત્રની જેમ કોઈ ચોક્કસ વિચારસરણી આપી ન હતી. પોતાના

વિચારોને કોઈ ચોક્કસ ‘વાદ’ના માળખામાં મૂકવાનું યોગ્ય ગણોલ નથી. તેમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ગાંધીવાદ’ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ અને મારે મારી પાછળ કોઈ સંપ્રદાય મૂકી જવો નથી. મેં કોઈ નવું તત્ત્વ કે નવો સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો છે એવો મારો કોઈ દાવો નથી. મેં તો માત્ર જે શાશ્વત સત્યો છે તેને આપણા નિત્ય જીવનના પ્રશ્નોમાં લાગુ પાડવાનો મારી ફેલે પ્રયાસ કર્યો છે.

11.3.2 ગાંધીજીના જીવનમાં વિચારકો અને ગ્રંથોનો પ્રભાવ : ગાંધીજીના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય વિચારધારા પર અનેક પ્રસંગો, તત્ત્વચિંતકો અને ધાર્મિક ગ્રંથોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે :

(1) અમેરિકન ચિંતક થોરોની પ્રબળ અસર ગાંધીજી પર પડી હતી. ‘સાંદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર’ના જ્યાલો ગાંધીજીએ થોરોના વિચારમાંથી જ અપનાવેલ.

(2) બ્રિટના પ્રખર માનવતાવાદી જહોન રસ્કિનના પુસ્તક “અન ટુ ધ લાસ્ટ”માંથી ગાંધીજીને ‘સર્વોદય’ની પ્રેરણા મળી હતી. માનવશ્રમને મહત્વ અને ભારતની દારુણ ગરીબી દૂર કરવાનો રસ્તો પણ ગાંધીજીને રસ્કિનના વિચારોમાંથી મળ્યો હતો.

(3) રશયાના મહાન તત્ત્વચિંતક લિયો ટોલ્સ્ટોયનું પુસ્તક “વોટ સેલ વી ડુ ધેન” (ત્યારે આપણો કરીશું શું ?) અને “ધી કિંગડમ ઓફ ગોડ ઈઝ વિધિન યુ” (ઇશ્વરનું સામ્રાજ્ય તમારા હૃદયમાં છે.)ની પણ ગાંધીજીના વિચારો ઉપર ખૂબ જ અસર થઈ છે. ‘બ્રેડ લેબર’ એટલે કે ‘રોટી-શ્રમનો સિદ્ધાંત’ના પ્રભાવથી ગાંધીજીએ શ્રમ ન કરનારને ખાવાનો અધિકાર નથી તેવા પોતાના મતના સમર્થનમાં શ્રમના ગૌરવને લગતા વિચારો રજૂ કર્યા છે.

આ ઉપરાંત તેમણે બાળપણમાં જોયેલ નાટક ‘સત્યવાદી રાજ હરિશ્ચંદ્ર’માંથી જીવનમાં સત્યને મહત્વ આપ્યું અને સત્યાગ્રહી થયા. તેમજ ભગવદ્ગીતાના ગીજા અધ્યાયમાં રજૂ થયેલા ‘જે યજ કર્યા વગર ખાય છે તે પાપનો આહાર કરે છે.’ તે શ્લોકથી પણ તેમના શ્રમના વિચારો પર પ્રબળ અસર થઈ છે. ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત જેવા ધર્મગ્રંથો અને સંતકબીર, ગુરુનાનક અને નરસિંહ મહેતા જેવા સંતો તેમજ આધ્યાત્મિક ગુરુ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના વિચારોનો ગાંધીજીના વિચારોના ઘડતરમાં મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

11.4 ગાંધીજીના મુખ્ય આર્થિક વિચારો (Main Economic Thoughts of Gandhiji)

ગાંધીજી એમ માનતા હતા કે, મૂડીવાદી કે સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિ ક્યારેય ભારતની આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપી શકે તેમ નથી. તેથી તેમને પદ્ધતિની સંસ્કૃતિ, મૂડી સંચાલિત ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અને યંત્રના વધારે પડતા ઉપયોગનો વિરોધ દર્શાવતા ભૌતિકવાદી જીવનદાસ્ત્રની સામે વૈકલ્પિક આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા છે.

11.4.1 સર્વોદય : ગાંધીજીએ હિંસાથી મુક્ત સમાજવાદની કલ્પના કરી જેમાં નિરાધાર, દીન, હીન સર્વેનો ઉદ્ય થાય તેને ‘સર્વોદય’ નામ આપ્યું. ટૂકમાં ‘સર્વનો ઉદ્ય એટલે સર્વોદય’ ભગવતગીતામાં કહ્યું છે કે, જીવમાત્રમાં એક જ આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે તે ન્યાયે ગાંધીજીએ પરસ્પર સહકાર અને પ્રેમને સર્વોદયના મુખ્ય આધાર ગણાવ્યા છે. સર્વોદયના સમાજવાદને સિદ્ધ કરવા માટે ગાંધીજીએ જેમાં સંયમ આવશ્યક શરત છે તેવો ‘ઈચ્છારહિતતા’નો સિદ્ધાંત આપ્યો છે. સર્વોદયના વિચારની સફળતા માટે તેમણે ત્યાગ, સ્વૈચ્છિક સેવા, યંત્રનો વિરોધ, શ્રમનો બચાવ, વિકેન્દ્રીકરણ અને શોષણને અટકાવવા જેવા વિચારો રજૂ કર્યા છે. ઉદ્યોગો અને યંત્રથી થોડાક જ લોકો ધનિક બની જાય તે પરિસ્થિતિ ગાંધીજીને માન્ય ન હતી. પણ શ્રમથી સમસ્ત માનવજાતિનું કલ્યાણ થાય તે આપણું લક્ષ હોવું જોઈએ તેમ માનતા હતા. તેમના મતે ‘સમાજનાં બધાં અંગ સરખા ન કોઈ નીચાં કે ન કોઈ ઊંચાં આ વાદમાં રાજા અને પ્રજા, ધનિક અને ગરીબ, માલિક અને મજૂર વચ્ચે કોઈ બેદ ન હોય તેવો વાદ’ એટલે સમાજવાદ.

11.4.2 શ્રમનું ગૌરવ : દરેક પ્રકારનો શ્રમ કરનાર સૌ કોઈને સરખું વેતન અથવા રોજ મળવા જોઈએ એવો ગાંધીજી આગ્રહ રાખતા હતા. શ્રમ એ ઉત્પાદનનું સજીવ સાધન છે. તેથી તેના ઉપયોગ માટેની પૂરતી તક મળવી જોઈએ

અને જેની પાસે શ્રમશક્તિ છે તેને ગૌરવશાળી જીવન જીવવાની તક મળવી જોઈએ. એ રાજ્યની પણ ફરજ બને તેવું તેઓ ઈચ્છતા હતા. ગાંધીજીએ શ્રમ અને શ્રમના ગૌરવને ઈશ્વરીય નિયમ તરીકે ગણાવીને કહ્યું છે કે, ‘બુદ્ધિનું કામ શરીરની મજૂરીના કામ જેટલું મહત્વાનું ને જરૂરી છે અને જીવનની સર્વાંગ યોજનામાં તેનું નિશ્ચિત સ્થાન છે, પણ મારો આગ્રહ દરેક માણસે પોતાના શરીર વડે મજૂરી કરવી જોઈએ એવો છે. મારો દાવો છે કે કોઈ પણ માણસ શારીરિક શ્રમ કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત ન હોય.’ આજે શ્રમની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ ઘટ્યું છે અને તેની કિંમત પણ ઘટી છે. આના ઉપાય રૂપે ગાંધીજીએ શ્રમના ગૌરવને સ્વીકારવાનું સૂચ્યવ્યું છે. કારણ કે શ્રમ પ્રત્યેની નિષ્ઠા માનવીને નિર્માણી બનાવશે અને ગરીબી તથા બેકારીની સમસ્યામાંથી મુક્તિ અપાવશે.

11.4.3 યંત્રનો ઉપયોગ : ગાંધીજી કહેતા હતા કે, આજના જમાનાને યંત્રયુગના નામે ઓળખવામાં આવે છે. કારણ કે સમગ્ર અર્થ-વ્યવસ્થા પર યંત્રનું પ્રભૂત્વ છે. યંત્ર શ્રમને વધારે કાર્યક્ષમ બનાવવાના બદલે યંત્ર પોતે જ શ્રમનું સ્થાન લઈ લે તે વાત ગાંધીજીને સ્વીકાર્ય ન હતી. તેમણે યંત્રોના આંધળા અને બેફામ ઉપયોગ સામે લાલબત્તી ધરી હતી. આથી ઘણી વખત ગાંધીજીને યંત્રોના વિરોધી તરીકે ઓળખવામાં આવતા. પરંતુ વાસ્તવમાં ગાંધીજીનો યંત્રો સામેનો વિરોધ એ ‘યંત્રોની ઘેલછા’ સામેનો વિરોધ હતો. યંત્રના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગની તેમણે તરફેણ પણ કરી હતી. ગાંધીજીના યંત્રના ઉપયોગસંબંધી નીચેના મુદ્દા તારવી શકાય :

- (A) ગાંધીજી પ્રાથમિક અને સાદાં યંત્રોનો આગ્રહ રાખતા હતા. કારણ કે આવાં યંત્રો ગરીબો સરળતાથી વસાવી શકે છે.
- (B) શ્રમિકની મહેનત બચાવે અને એમનો બોજો હળવો કરે તેવાં સાદાં યંત્રોને ગાંધીજી આવકારતા હતા. પરંતુ જે યંત્રો માનવીનું સ્થાન લે અને તેને બેકાર બનાવે તેવાં યંત્રો સામે ગાંધીજીનો વિરોધ હતો.
- (C) યંત્રોનો ઉપયોગ સમગ્ર માનવજીત અને ખાસ કરીને ભારતના દરિદ્રનારાયણના કલ્યાણ માટે થતો હોય તો તેની સામે ગાંધીજીને કોઈ વાંધો નહતો.

(D) યંત્રથી શ્રમનો બચાવ થાય તે વાત સાચી, પણ યંત્રોના ઉપયોગને કારણો જો હજારો લોકો બેકાર બને તેવા શ્રમનો બચાવ યોગ્ય નથી. તેવી જ રીતે યંત્રોને કારણો સમય, શ્રમ અને મૂડીનો બચાવ થતો હોય તે વ્યક્તિના લાભ માટે નહિ, પણ સમગ્ર સમાજના લાભ માટે થવો જોઈએ.

(E) યંત્રોને લીધે સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ થતું હોય તો ગાંધીજી તેવાં યંત્રોના ઉપયોગનો વિરોધ કરતા. યંત્રો શ્રીમંતો માટે ગરીબોના શોષણાનું સાધન ન બને તે બાબતનું પણ ગાંધીજીએ ધ્યાન રાખવાનું કહ્યું હતું.

(F) ગાંધીજી એમ માનતા કે, યંત્રોનો ઉપયોગ એટલી હદ સુધી ન થવો જોઈએ કે, જેથી માનવી તેનો ગુલામ બની જાય. તેમણે જરૂરાવેલ કે, ‘યંત્રો માનવી માટે છે, માનવી યંત્રો માટે નથી.’

11.4.4 વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા : ગાંધીજીએ ભારત માટે વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થાની હિમાયત કરી હતી. વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા એટલે એક તો આર્થિક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ થોડાક લોકોના હાથમાં થવાને બદલે તેની વિશાળ જનસમુદ્દરાય વચ્ચે વ્યાપક ધોરણે વહેંચણી થયેલી હોવી જોઈએ. બીજું એ છે કે, વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા અન્વયે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું વધુ ને વધુ પ્રસારણ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં થવું જોઈએ, કારણ કે ગાંધીજીએ કલ્પેલી અર્થ-વ્યવસ્થામાં ગામદું કેન્દ્રમાં હતું.

મોટા ભાગના મૂડીપ્રધાન ઉદ્યોગો અને સત્તાના કેન્દ્રીકરણથી સર્જાતી સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં ગાંધીજીએ વિકેન્દ્રીકરણની હિમાયત કરી હતી. આ કારણથી જ તેમણે રેંટિયો અને ખાદીનો કાર્યક્રમ દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેમના વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થાના પાયામાં ગ્રામસ્વરાજ અને ગ્રામ સ્વાવલંબનનો ઘ્યાલ રહેલો છે.

11.4.5 સાદગી અને અપરિગ્રહ : ગાંધીજી અપરિગ્રહ વ્યવસ્થા હિમાયતી હતા, એટલે કે તેઓ જરૂરિયાતથી વધારે ન વાપરવું અને ન રાખવું તે વાતના તેઓ દદ આગ્રહી હતા. ગાંધીજી હંમેશાં ‘સાદું જીવન અને ઉન્નત વિચાર’ એ સૂત્રાનું આચરણ કરતા હતા. આ માટે તેમને જરૂરિયાતો પર સંયમ રાખવાની હિમાયત કરી હતી. આજે માનવીએ નૈતિક મૂલ્યોને

ભૂલીને સમૃદ્ધિ તરફ આંધળી દોડ લગાવી છે, તે આજની અશાંત પરિસ્થિતિનું કારણ છે. માનવજીવનની આ કમનસીબી માટે ગાંધીજીએ ત્રણ કારણો જણાવ્યાં છે. જેમાં (1) સતત વધતી જરૂરિયાતો (2) સંકુલ યંત્રોનો વધતો ઉપયોગ (3) વહેંચણીની પ્રવર્તમાન પદ્ધતિ.

જરૂરિયાતોના પ્રમાણા અને સુખાકારી વચ્ચે સંબંધ છે. જરૂરિયાતો મર્યાદિત રાખવાથી સુખાકારી વધુ મળી શકે. નહિ કે વધુ વસ્તુઓના વપરાશથી, તેવું ગાંધીજી માનતા હતા. સાદગીપૂર્ણ જીવન દ્વારા સાચા સુખનો અનુભવ થઈ શકે. સૌની જરૂરિયાત મુજબ સૌને મળી રહે તેવી રીતે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય તે પણ એટલું જ મહત્વનું છે. સાદગીના સંદર્ભમાં, ‘સૌનું પોષણ કોઈનું પણ શોષણ નહિ’ એ પાયાની વાત સ્વીકારવાનું પણ તેઓ કહે છે.

11.4.6 ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત : ગાંધીજીએ આપેલા આર્થિક વિચારો અને સિદ્ધાંતો પૈકી તેમણે રજૂ કરેલો ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ઈશોપનિષદ્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘આ જગતમાં જે કાંઈ છે તે સથળનું ઈશ્વરથી વ્યાપ્ત છે, એટલા માટે પ્રથમ તેનો ત્યાગ કરીને પછી ભોગવ’ આ બુનિયાદી વિચાર અને ભગવદ્ગીતાના અપરિગ્રહના સિદ્ધાંતથી પ્રેરાઈને ગાંધીજીએ વાલીપણાનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. આ સિદ્ધાંત સાવ સરળ છે. જેમકે, કોઈ એક વ્યક્તિને વારસામાં કે વેપાર-ઉદ્યોગ દ્વારા વિપુલ સંપત્તિની માલિકી મળી હોય તો એ મિલકતની કાયદેસરની માલિકી ભલે એ વ્યક્તિની રહે પરંતુ દેશના લાભો માણસોને સ્વમાનપૂર્વક જીવવા માટે જેટલું જરૂરી છે તેટલું જ મેળવવાનો તે વ્યક્તિને અધિકાર છે, તે સિવાય બાકીની મિલકત વાસ્તવમાં સમાજની માલિકીની છે અને તેથી તેનો ઉપયોગ અને વહીવટ એ વ્યક્તિએ સમાજના કલ્યાણ માટે કરવો જોઈએ. આ મિલકતનો તે જાડો કે, ટ્રસ્ટી (વાલી) હોય એવી રીતે તેણે વર્તવું જોઈએ. આ સંદર્ભમાં ગાંધીજી મૂડીપતિઓને ટ્રસ્ટી બનવાની સલાહ આપે છે. પોતાની સંપત્તિના વહીવટદાર તરીકે તેમને ચાલુ રહેવા દેવામાં આવશે, તે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને સંપત્તિમાં વધારો કરી શકશે, પણ તે વધારો પોતાના નફા માટે નહિ પણ સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણ માટે કોઈનું પણ શોષણ કર્યા વગર કરવો જોઈએ. તેમ ગાંધીજી માનતા હતા.

ગાંધીજીએ રજૂ કરેલા ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)ના સિદ્ધાંતના મુખ્ય મુદ્રા નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય :

11.4.6.1 ધનિકોનું હૃદય-પરિવર્તન શક્ય છે : ગાંધીજી સત્ય અને અહિસાના પુજારી હતા. આ વિચારોના પાયા પર તેમણે ટ્રસ્ટીશિપનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. તેમણે રજૂ કરેલ આ સિદ્ધાંત ધનિકોના હૃદય-પરિવર્તન પર રચાયેલો છે. ગાંધીજીના મતે ધનિકોએ ઉદારતા દાખવીને પોતાની પાસેની મિલકત કે સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજના લાભ માટે કરવો જોઈએ. તેમજ ધનિકોએ તેમની પાસેની સંપત્તિના ખરા માલિક પોતે નથી, પણ સમાજ તેનો સાચો માલિક છે તેવી રીતે વર્તવું જોઈએ. આમ, આ સિદ્ધાંત ધનિકોના હૃદય-પરિવર્તનમાં ખૂબ જ શ્રદ્ધા રાખે છે અને તે દ્વારા જ ધનિકોને પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ અર્થે કરવા મનાવી શકાશે તેમ ગાંધીજી માનતા હતા.

11.4.6.2 હકના બદલે ફરજો : ગાંધીજીએ ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતમાં સંપત્તિ કે મિલકતની માલિકીના હકને બદલે ફરજો પર વધારે ભાર મૂક્યો છે. ધનિકોએ પોતાની સંપત્તિનો સમાજ માટે મહત્વમાં ઉપયોગ થાય તેવી રીતે તેના માલિકે ફરજ અદા કરવી જોઈએ તેમ ગાંધીજી ઈચ્છા હતા.

11.4.6.3 લોકમતની જાગૃતિ : વાલીપણાના સિદ્ધાંતનો અમલ માત્ર કાયદા દ્વારા થઈ શકે નહિ, જેમકે કાયદામાં બળ અને ફરજિયાતપણાનો ભાવ રહેલો હોય છે. તેથી ગાંધીજી આ સિદ્ધાંતનો અમલ કાયદા દ્વારા નહિ પણ પ્રેમ અને હૃદય-પરિવર્તન દ્વારા જ અમલમાં મૂકવાની હિમાયત કરે છે. આ માટે ગાંધીજીએ કેળવણી અને લોકમતની જાગૃતિનો માર્ગ સૂચવ્યો છે.

11.4.6.4 સમગ્ર સમાજહિતનું મહત્વ : આ સિદ્ધાંતમાં અમુક થોડીક વ્યક્તિઓના હિત કરતાં સમગ્ર સમાજના હિતને વધારે મહત્વ આપવામાં આવે તેવું ગાંધીજી ઈચ્છા હતા. તેથી સમાજના ખૂબ મોટા વર્ગની જરૂરિયાતોને અનુલક્ષીને જ ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ તે બાબત પર ગાંધીજીએ ભાર મૂક્યો છે.

11.4.6.5 ટ્રસ્ટી (વાલી)ને વળતર : મિલકત કે સંપત્તિનો માલિક જ્યારે સંપત્તિના ટ્રસ્ટી તરીકે કાર્ય કરે ત્યારે તેને તેના કાર્ય માટે વળતરની જોગવાઈ રજ્યે નક્કી કરવી જોઈએ તેમ ગાંધીજી માનતા હતા.

11.4.6.6 રાષ્ટ્રીયકરણનો વિરોધ : આર્થિક સમાનતા લાવવા માટે ખાનગી મિલકતના હકની નાખૂદી કે ઉત્પાદનનાં સાધનોના રાષ્ટ્રીયકરણની ગાંધીજી ક્યારેય તરફેણ કરતા ન હતા. કારણ કે, રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાથી તો વ્યક્તિ વિરુદ્ધ રાજ્યસત્તામાં વધારો થશે અને તેથી લોકોમાં નૈતિકતાનો ભાવ ઓછો થશે. માટે જ ગાંધીજી આ સિદ્ધાંતના અમલ માટે કહે છે કે, “હું મૂડીપતિ અને જમીનદાર પાસે જમીન રહેવા દઈશ પરંતુ હું તેમની મિલકતના તેઓ ટ્રસ્ટી છે, એમ સ્વીકારવા તેમને સમજાવીશ.”

11.4.6.7 વારસદારની નિમણૂક : ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંત સાથે વારસદારનો પ્રશ્ન પણ સંકળાયેલો છે. જેઓ સંપત્તિના કાયદેસરના માલિક હોય તેઓ જ સંપત્તિના વાલી રહે તેમ ગાંધીજી ઈચ્છે છે. આમાં વાલી તરીકેનો અધિકાર રાજ્ય કે સમાજને સોંપવાની જરૂર નથી. મિલકતના માલિકે સમાજના ટ્રસ્ટી બનીને વર્તવાનું છે. જેથી આ મિલકતનો સાચો વારસદાર પણી સમાજ બને છે. પરંતુ તે સંપત્તિના માલિકના અવસાન બાદ તે જેની ટ્રસ્ટી તરીકે નિમણૂક કરે, તે નવા ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરશે. જેમ મૃત્યુ પામેલ ટ્રસ્ટી સાચો માલિક ન હતો, તેમ નવો ટ્રસ્ટી પણ સંપત્તિનો સાચો માલિક બનતો નથી. તેમ છીંતાં પણ રાજ્ય કે સમાજે તેની સંપત્તિ જ્પત કરવી નહિ. તેવું ગાંધીજી જણાવે છે. કાયદા કે રાજ્યની મંજૂરી દ્વારા વારસદાર નક્કી કરવો જોઈએ. ગાંધીજી સંપત્તિના માલિકને વારસદાર નીમવાનો અધિકાર આપવાનું કહે છે, પણ સાથે સાથે તે માટે રાજ્યના નિયંત્રણની પણ હિમાયત કરે છે.

11.4.6.8 રાજ્યનું નિયંત્રણ : મૂડીપતિઓ જ્યારે સંપત્તિના ટ્રસ્ટી (વાલી) તરીકે વર્તવામાં નિષ્ફળ જાય તેવા સંજોગોમાં ગાંધીજીએ ખાનગી મિલકતના ઉપયોગ પર રાજ્ય નિયંત્રણ અને કેટલાક વિશિષ્ટ સંજોગોમાં ખાનગી મિલકત ઓછામાં ઓછી હિંસા વાપરીને રાજ્ય હસ્તક લેવામાં આવે તે વાતને માન્ય ગણતા હતા. સંપત્તિના માલિક પાસે સંપત્તિ ક્યા માર્ગોથી આવી છે, તેની પણ રાજ્ય દ્વારા તપાસ થવી જોઈએ અને જરૂર જણાય ત્યાં મિલકત વળતર આપીને કે વળતર આખ્યા વગર રાજ્યે મિલકત લઈ લેવી જોઈએ. પણ સાથે સાથે ગાંધીજીએ બધા જ પ્રકારની મિલકત જ્પત કરવાનું નથી કહ્યું તે વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં ગાંધીજીએ આર્થિક પ્રવૃત્તિનાં ગ્રાણ ક્ષેત્રો દર્શાવ્યાં છે. જેમાં (1) ખાનગી ક્ષેત્ર (2) ટ્રસ્ટીશિપનું ક્ષેત્ર (3) જાહેર ક્ષેત્ર. આમાંથી તેમણે ટ્રસ્ટીશિપના ક્ષેત્રને વધારે મહત્વ આપ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત મુખ્ય આર્થિક વિચારો ઉપરાંત ગાંધીજીએ સ્વદેશી, સહકાર, નાના ઉદ્યોગ, ગ્રામસ્વરાજ આર્થિક સમાનતા, ગ્રામોદ્યોગ, વસ્તી અને સ્ત્રીઓનો દરજાને જેવી અનેક બાબતોના સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમના વિચારો સામૂહિક કલ્યાણકારી ભાવના સાથે માનવતાવાદી છે. વર્તમાન સમયમાં ગાંધીજીના વિચારોનો આધાર લઈને ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓએ વિશ્વ માટે નવી આર્થિક પદ્ધતિની તરફેણ કરી છે. ગરીબી, બેકારી, અસમાનતા અને સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ વગેરે જેવી અનેક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે ગાંધીજીના વિચારોમાંથી માર્ગદર્શન મળી શકે તેમ છે.

11.5 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય (Pandit Deendayal Upadhyay)

11.5.1 પરિચય : સાદું જીવન, સરળ વ્યક્તિત્વ, આંખોમાં અનોખી ચમક ધરાવતા સજજન આર્થિક વિચારોનું પ્રેરણાબિંદુ, મૌલિક ચિંતન અને વિચારોની અખૂટ સરવાણી ધરાવતું વ્યક્તિત્વ એટલે પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય. 25 સપ્ટેમ્બર, 1916ના રોજ જન્મેલા પંડિત દીનદયાળ માત્ર બાવન વર્ષની ઉમરે જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેમનાં બાવન વર્ષના જીવનકાળમાં દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી દેશના છેક છેવાડાના માનવીને સાથે લઈને દેશનો સર્વાંગી આર્થિક વિકાસ થાય તે માટે તેમણે પોતાના આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા છે.

બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા પંડિત દીનદયાળે તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર સમાજ જીવનના તથા સાહિત્યના વિષયમાં પોતાની આગવી વિચારસરણી રજૂ કરીને સૌને પ્રભાવિત કર્યા છે. તેમજ રાજકીય, સામાજિક, સંગઠન અને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રો આગવી કાર્યપ્રણાલી દ્વારા ખૂબ જ નામના મેળવી છે.

એકાત્મ માનવવાદ, રાખ્રજીવનની દિશા, રાખ્રચિંતન, ભારતીય અર્થનીતિ, વિકાસની એક દિશા, પોલિટિકલ ડાયરી, પ્રથમ અને દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનાનું વિશ્લેષણ વગેરે તેમણે રજૂ કરેલ કૃતિઓ છે. તેમાં તેમના આર્થિક વિચારોની ઝાંખી જોવા મળે છે.

11.6 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના મુખ્ય આર્થિક વિચારો (Main Economic Thoughts of Pandit Deendayal Upadhyay)

11.6.1 અર્થ-વ્યવસ્થાના ગ્રીજા વિકલ્પની શોધ : આર્થિક ધ્યેયો મેળવવા માટે વિશ્વ પાસે મૂડીવાદ અને સમાજવાદના બે વિકલ્પ વ્યવહારમાં હતા. પંડિત દીનદયાળે અહીં ગ્રીજા વિકલ્પ રજૂ કરેલ છે. વિશ્વમાં આજે ઉત્પાદનક્ષેત્રો આધુનિક ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અને યંત્રોનો ઉપયોગ વધતો જાય છે અને કુદરતી સંપત્તિના અનેક સોંત આજે વિશ્વ પાસે છે. છતાં પણ આર્થિક સમૃદ્ધિ પાછળની આંધળી દોડને કારણે આજે માનવ સમુદ્દરાય અનેક સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલો જોવા મળે છે. મૂડીવાદી અને સમાજવાદી અર્થ-વ્યવસ્થા અપનાવીને ઘણા દેશોએ આર્થિક વિકાસ સાધવાનો માર્ગ અપનાવીને ઘણી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. પણ તેની સામે આર્થિક શોષણા, અસમાનતા, આર્થિક અસ્થિરતા, વર્ગવિભાગ તેમજ પર્યાવરણને નુકસાનસંબંધી અનેક સમસ્યાઓ પણ ત્યાં ઊભી થઈ છે. ભારતે પણ પાશ્વાત્ય વિચારધારા અને અર્થ-વ્યવસ્થાનું આંધળું અનુકરણ કર્યું, પરિણામે ભારતમાં પણ પંચવર્ષીય યોજનાઓના આયોજન છતાં પણ ઉદ્યોગ અને બેતીક્ષેત્રો નીચી ઉત્પાદકતા, ગ્રામીણક્ષેત્રો અપૂરતી સુવિધા, શહેરીકરણ, પર્યાવરણીય સમસ્યા, ગરીબી, બેકારી, ભાવવધારો અને નાણાંના અવમૂલ્યન જેવી અનેક સમસ્યાઓ વધી છે. આ સમસ્યાજનક પરિસ્થિતિમાંથી ભારતને બહાર લાવવા માટે પંડિત દીનદયાળે ગ્રીજા વિકલ્પની હિમાયત કરી છે. આ માટે તેમનું માનવું છે કે, એકાત્મ માનવવાદન આધારિત ‘એકાત્મ અર્થનીતિ’ આવા ગ્રીજા વિકલ્પરૂપે પ્રયોગ શકાય.

11.6.2 એકાત્મ માનવવાદ : પંડિત દીનદયાળ એકાત્મ માનવવાદના પુરસ્કર્તા છે. તેમણે એકાત્મ અર્થનીતિના સંદર્ભમાં એકાત્મ માનવવાદનો જ્યાલ રજૂ કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે, “એકાત્મ માનવવાદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું જીવનદર્શન છે.”

એકાત્મ માનવવાદ એટલે એ માનવજીવનનું એવું દર્શન જ્યાં,

- (1) માનવીનો માત્ર આર્થિક માનવી તરીકે વિચાર થતો નથી પણ, માનવજીવનના દરેક પાસાઓનો વિચાર થાય છે.
- (2) અહીં માનવીનો અન્ય માનવી સાથેનો સંબંધ તથા માનવીનો અન્ય જગત સાથેના પરસ્પર પૂરક સંબંધને ધ્યાનમાં લઈને સમૃદ્ધ અને સુખી જીવનનું દર્શન થાય તેવો વાદ.

પંડિત દીનદયાળના મતે એકાત્મમાનવવાદની સાર્થકતા

- (1) સમાજના અજ્ઞાની તથા કચડાયેલા માણસોની સેવા
- (2) તેમના હાથ-પગમાં બળ વધારીને ઉદ્યોગ-વંધાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે અને
- (3) તેમની આવક વધારીને તેમને માટે પાકા ઘર બનાવવામાં રહેલું છે.

આ માટે તેમને દેશની પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં રાખીને પદ્ધિમની સિદ્ધિઓમાંથી સારી બાબતો પસંદ કરી દેશના સર્વાંગી વિકાસના હેતુ માટે પ્રયોજવાની હિમાયત કરી છે.

11.6.3 સાધ્ય-સાધનનો વિવેક : પંડિત દીનદયાળ કહે છે કે, “સ્વતંત્રતા પહેલાં આપણે દરેક પ્રશ્નને રાખ્રીય

દષ્ટિકોણથી જોતા હતા, પરંતુ હવે આપણે દરેક પ્રશ્નને આર્થિક દષ્ટિકોણથી જોવા લાગ્યા છીએ. તેનું કારણ આજે સાધ્ય અને સાધનનો વિવેક નથી રહ્યો તે છે.” માનવજીવનના ઉદ્દેશો અને જીવનમાં સંપત્તિના સ્થાનને લગતા વિચારો જ્યાં સુધી નિશ્ચિત નહિ કરીએ ત્યાં સુધી આપણે તેના માટે જરૂરી સાધનો નક્કી નહિ કરી શકીએ. તેથી આર્થિક વિકાસનું મૂલ્યાંકન માનવીના સર્વાંગીક વિકાસના સંદર્ભમાં જ થવું જોઈએ. માનવીનું મુખ્ય સાધ્ય સુખ માટે સંપત્તિ કમાવવાનું છે અને માનવશક્તિ તે પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. તેથી માનવશક્તિને બેકાર રાખીને ક્યારેય માનવીનો વિકાસ કરી શકાય નહિ. આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને ઉત્પાદન-વ્યવસ્થા વિકસાવવી જોઈએ. જેમાં માનવીનો સર્વાંગીક વિકાસ જ આપણી નાણાનીતિ અને અર્થ-વ્યવસ્થાનું મુખ્ય લક્ષ્ય હોવું જોઈએ તેવું તેઓ દર્શાયે માને છે.

11.6.4 સંપત્તિની માલિકી : સંપત્તિના ઉપયોગના સંદર્ભમાં તેની માલિકીનો પ્રશ્ન ખૂબ જ મહત્વનો છે. મૂડીવાદમાં વ્યક્તિને તેની સંપત્તિ ઉપર નિરંકૃત અધિકાર હોય છે. જ્યારે સમાજવાદ બધી જ આર્થિક સમસ્યાનું મૂળ ખાનગી સંપત્તિને જ ગણે છે. તેથી તેમાં ખાનગી સંપત્તિને કોઈ સ્થાન નથી. આ સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળે એવો વિચાર રજૂ કર્યો કે, ખાનગી સંપત્તિ સંપૂર્ણપણે સમાપ્ત કરવી યોગ્ય નથી. આમ કરવાથી વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા, સુરક્ષા, સંતોષ અને કાર્યશક્તિનો નાશ થઈ જશે. તેથી તેઓ સંપત્તિના અધિકારની મર્યાદા નક્કી કરવાનું કહે છે અને વ્યક્તિ અને સમાજની જરૂરિયાતો અને જીવનમૂલ્યોને આધારે સંપત્તિની મર્યાદા નક્કી થવી જોઈએ. તેઓ માનતા હતા કે સંપત્તિના પ્રભાવ અને સંપત્તિનો અભાવ માનવીના અધઃપતનનું કારણ ના બને તેવી રીતે ખાનગી સંપત્તિ ઉપર નિયંત્રણ-મર્યાદા નક્કી કરવી જોઈએ, કારણ કે બૌતિક સાધનોનો અમર્યાદિત ઉપયોગ અને નિરંકૃત રાજકીય સત્તા આ બંને વ્યક્તિ તથા સમાજના માનસિક અને નૈતિકતાની અવગતિનું કારણ બને છે. તેમના મતે માનવીનો સર્વાંગીક વિકાસ કરવો એ જ સંપત્તિનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ અને આ હેતુને સિદ્ધ કરવા સામાજિક નિયંત્રણ, ન્યાયની સ્થાપના તથા પૂર્ણ વિકેન્દ્રીકરણની તેઓ હિમાયત કરે છે.

11.6.5 વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા : મૂડીવાદ અને સમાજવાદ એ બંને અર્થ-વ્યવસ્થામાં સંપત્તિ અને સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ થયેલ જોવા મળે છે અને માનવીના સર્વાંગીક વિકાસની ઉપેક્ષા જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળ માનવીનો સર્વાંગીક વિકાસ થાય અને તેમનામાં માનવીય અને આત્મીયતા વિકસે તેવી વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થાની હિમાયત કરે છે. આવી વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા વિકસાવવા માટે ઉત્પાદન, વિતરણ અને ઉપભોગ એ ત્રણોય જવાબદારી વ્યક્તિને સોંપવી જોઈએ, જેથી ઉત્પાદન કરનાર જ તેનું વિતરણ કરશે અને ઉપભોગને સંયમિત કરીને બચત કરશે અને આ બચતથી મૂડી-રોકાણ વધશે અને ઉત્પાદન વધશે. ભારતીય અર્થતંત્રના દરેક પાસાનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓ જણાવે છે કે, ભારતમાં ઊભી થયેલ તમામ આર્થિક સમસ્યાનું નિરાકરણ અર્થ-વ્યવસ્થાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરીને કરી શકાય તેમ છે. આ માટે તેઓએ લઘુઉદ્યોગ, ગૃહઉદ્યોગ, નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય તેવું આયોજન કરવા પર ભાર મૂક્યો છે.

11.6.6 સંયમિત ઉપભોગ : પંડિત દીનદયાળ કહે છે કે, “એક તરફ આપણે નવી ઉદ્ભવતી જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે નવાં-નવાં સાધનો અને પદ્ધતિઓની શોધ કરીએ છીએ અને બીજી તરફ તેનાથી અનેક નવી સમસ્યાઓ ઊભી થયા કરે છે. તેનાથી માનવતા નભ થવાનું સંકટ ઊભું થાય છે. તેથી આપણી અર્થ-વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ અમર્યાદિત ઉપભોગ નહિ પણ સંયમિત ઉપભોગ હોવો જોઈએ.” દેશના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને ઉત્પાદન અને ઉપભોગની મર્યાદા જાળવવી એ પણ એટલું જ આવશ્યક છે. આ સંદર્ભમાં તેઓ સંયમિત ઉપભોગની નીતિ દ્વારા દેશને આત્મનિર્ભર બનાવવાની હિમાયત કરે છે.

વિકસિત મૂડીવાદી દેશો પણ આજે પંડિત દીનદયાળના ‘સંયમિત ઉપભોગ’ના વિચારથી પ્રભાવિત થયા છે. કારણ કે આજે આવા દેશોમાં પણ કાચા માલની અપૂર્તતા, ખનિજ તેલના વધતા ભાવો, કુગાવાની સમસ્યા, શસ્ત્રોની દોડ, માનસિક તાણવા, નીચી ગુણવત્તા તેમજ પર્યાવરણીય સમસ્યા જેવા અનેક પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે સંયમિત ઉપભોગનો માર્ગ અપનાવવાની દિશામાં ચાલવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

ભારતમાં ઘણા લોકોનું જીવનધોરજા ઘણું નીચું છે, તેથી તેને ઊંચે લઈ જવા માટે કોઈ મતબેદ નથી. પરંતુ તે માટે ઉત્પાદન વધારવું પડશે અને વધેલ ઉત્પાદનનું યોગ્ય વિતરજા થાય તે પણ જરૂરી છે. આ માટે પંડિત દીનદયાળ ઉત્પાદન સાથે સંયમિત ઉપલોગને મહત્વ આપવાનું જરૂરાવે છે. તેથી વ્યક્તિએ પોતાની આવકની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને જરૂરિયાતોને મર્યાદિત રાખવી જોઈએ તેવો તેમનો મત છે.

11.6.7 શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ : ભારતમાં ઉપલબ્ધ સાધન-સામગ્રીનો વિચાર કરીને પંડિત દીનદયાળ જરૂરાવે છે કે, ભારતમાં શ્રમશક્તિ વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે અને મૂડીસાધનોની અધિત છે. આ પરિસ્થિતિમાં આપણે ઉત્પાદન-કાર્ય માટે શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અપનાવવી, તે વધારે અનુકૂળ છે. જો આપણે મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અપનાવીએ તો દેશ પાસેની અલ્ય મૂડી પણ વિદેશી મોંઘાં યંત્રો વસાવવામાં બર્ચાઈ જશે અને સામે મૂડીરોકાણના પ્રમાણમાં રોજગારી ઊભી થશે નહિ અને માનવશ્રમ બેકાર બનવાની સંભાવના વધી જાય છે. આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે તેમણે ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રે શ્રમનું ભારજા ઓછું કરી શકે તેવા સીધાં-સાદાં યંત્રોથી ઉત્પાદન થઈ શકે તેવા નાના ઉદ્યોગો શરૂ કરવાની હિમાયત કરી હતી. આથી આપણે યોજનાઓ ઘડતા પહેલાં, ‘દરેક વ્યક્તિને કામ’નો સિદ્ધાંત અપનાવવો પડશે અને આપણી યોજનાઓને શ્રમપ્રધાનલક્ષી બનાવવી પડશે. તો જ દરેક વ્યક્તિને માટે આજીવિકાની વ્યવસ્થા ઊભી થઈ શકશે તેવું તેમનું માનવું હતું.

પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયે પૂર્વરોજગારીના લક્ષને મહત્વ આપતા સૂત્ર આપ્યું કે, ‘હર હાથ કો કામ હર ખેત મેં પાની.’

11.7 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના મતે અર્થ-વ્યવસ્થાના ઉદ્દેશો (Objectives of an Economy by Pandit Deendayal Upadhyay)

મૂડીવાદ અને સમાજવાદ મનુષ્યને કે મનુષ્યની ચિંતાને સમજ્યા નથી. તેથી પંડિત દીનદયાળ કહે છે કે, ‘આપણે સમાજવાદ કે મૂડીવાદ નહિ પણ મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ અને તેનું સુખ જોઈએ છે.’ આ સંદર્ભમાં તેમણે આપણી અર્થ-વ્યવસ્થાના ઉદ્દેશો રજૂ કર્યા છે જે નીચે પ્રમાણે છે :

- (A) પ્રત્યેક વ્યક્તિને લધુતમ જીવનસ્તરનું આશ્વાસન મળવું જોઈએ.
- (B) રાઝ્યની સુરક્ષા અને સામર્થ્યનું લક્ષ હોવું જોઈએ.
- (C) સમાજની ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધિ વધે જેનાથી વ્યક્તિ અને રાઝ્યને તેવાં સાધનો ઉપલબ્ધ થાય કે તે દ્વારા સમાજ પોતાની પ્રકૃતિના આધારે વિશ્વની પ્રગતિમાં યોગદાન આપી શકે.
- (D) નક્કી કરેલાં લક્ષ્યાંકોને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યેક યુવાન અને સ્વસ્થ વ્યક્તિને આજીવિકાનો અવસર મળવો જોઈએ.
- (E) કુદરતી સાધનોનો કરકસરથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- (F) રાઝ્યના ઉત્પાદક સાધનોનો ઘ્યાલ કરીને તેને અનુરૂપ ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ.
- (G) દેશની અર્થ-વ્યવસ્થામાં માનવીની અવગણના ન કરતા તેના વિકાસ માટે તેમજ સમાજના સાંસ્કૃતિક અને અન્ય જીવનમૂલ્યોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

(H) વિભિન્ન ઉદ્યોગોમાં રાજ્ય, વ્યક્તિ તથા અન્ય સંસ્થાની માલિકીનો નિર્જય વ્યાવહારિક પદ્ધતિથી કરવો જોઈએ.
પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના ઉપર્યુક્ત મુખ્ય આર્થિક વિચારો ઉપરાંત તેમણે ખેતી, ઉદ્યોગ, વસ્તુ-વહેંચણી, ગ્રામીણ અર્થ-વ્યવસ્થા, સ્વદેશી વગેરે બાબતોના સંદર્ભમાં વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેઓની વિચારસરણી આધારિત કેટલીક યોજનાઓ પણ રાજ્યે અમલમાં મૂકી છે. જેમકે શ્રમના ગૌરવ અને દરેકને કામના સિદ્ધાંત આધારિત શ્રમેવ જ્યતે યોજના 16 ઓક્ટોબર, 2014ના રોજ શરૂ કરવામાં આવી અને ખેતી સાથે સંકળાયેલ ગ્રામીણ ઉદ્યોગોના યોગ્ય વિકાસ થાય તે ઉદ્દેશથી ગ્રામ જ્યોતિ યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે.

દેશની વર્તમાન સમસ્યાઓનો ઉકેલ પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયે રજૂ કરેલા માર્ગદર્શક આર્થિક વિચારોમાંથી મળી શકે તેમ છે.

स्वाध्याय

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) વિશ્વ મહામંદી સમયે ખર્ચ, આવક અને રોજગારી અંગે સમગ્રલક્ષી આર્થિક વિચારો રજૂ કરનાર....
(A) એડમસ્ટ્રિયા (B) પ્રો. માર્શલ (C) પ્રો. કેઠન્સ (D) રોબિન્સ

(2) ભારતીય ગ્રંથોમાં અર્થશાસ્ત્ર અંગે રજૂ થયેલા વિચારોમાં કયા ગ્રંથનું અગ્રસ્થાન છે ?
(A) મનુસ્મૃતિ (B) કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (C) શુક્નીતિ (D) રામાયણ

(3) કૌટિલ્યએ રાજ્યની આવકના મુખ્ય કેટલા સોત દર્શાવ્યા છે ?
(A) સાત (B) પાંચ (C) નવ (D) આठ

(4) “અન ટુ ધ લાસ્ટ” પુસ્તકના લેખક કોણ છે ?
(A) થોરો (B) રસ્કિન (C) ટોલ્સ્ટોય (D) ગાંધીજિ

(5) ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત કોણે રજૂ કર્યો ?
(A) કૌટિલ્ય (B) પંડિત દીનદયાળ (C) ગાંધીજિ (D) કેઠન્સ

(6) શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિના સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળે કયો સિદ્ધાંત અપનાવવા કર્યું છે ?
(A) દરેક વ્યક્તિને કામ (B) દરેક વ્યક્તિને અનાજ
(C) દરેક વ્યક્તિને આરામ (D) દરેક વ્યક્તિને મકાન

(7) “એકાત્મ માનવવાદ”ના પુરસ્કર્તાં....
(A) ગાંધીજિ (B) પંડિત દીનદયાળ (C) કૌટિલ્ય (D) પ્રો. માર્શલ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) કયા ભારતીય ગ્રંથોમાં અર્થશાસ્ત્ર સંબંધિત આર્થિક વિચારો રજૂ થયા છે ?
 - (2) શુદ્ધતા સાથે સંપૂર્ણ “કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથનું પ્રકાશન કોણો અને કયારે કર્યું ?
 - (3) કૌટિલ્યના મતે અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ જણાવો.
 - (4) કૌટિલ્યના મતે બાહ્ય શુદ્ધકનો અર્થ જણાવો.
 - (5) થોરોના વિચારમાંથી ગાંધીજીએ કયા વિચારો અપનાવ્યા ?
 - (6) ગાંધીજીના મતે ‘સર્વોદય’નો અર્થ જણાવો.
 - (7) ભારતમાં આર્થિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે પંડિત દીનદયાળે ત્રીજા વિકલ્પરૂપે કઈ નીતિ સૂચવી છે ?
 - (8) પંડિત દીનદયાળના મતે ભારતમાં ઉત્પાદનની કઈ પદ્ધતિ વધારે અનુકૂળ છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટુંકમાં જવાબ આપો :

- (1) જનપદ (રાજ્ય)ની સ્થાપના સમયે રાજ્યાએ કઈ-કઈ બાબતોનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ ?
 - (2) કૌટિલ્યના મતે શહેરોનો વિકાસ કેવી રીતે કરવો જોઈએ ?
 - (3) ‘ગાંધીવાદ જેવો કોઈ વાદ નથી.’ સમજાવો.
 - (4) પંદ્રિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયનો ટંકમાં પરિચય આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) “ગાંધીજી સાદગી અને અપરિગ્રહ વ્રતના હિમાયતી હતા.” સમજાવો.
- (2) પંડિત દીનદયાળના મતે આર્થિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે સંયમિત ઉપભોગની નીતિ યોગ્ય છે. વિગતે સમજાવો.
- (3) સંપત્તિની માલિકી સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના વિચારો જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) રાજકોષ અને કરનીતિ અંગેના કૌટિલ્યના વિચારો વિગતે સમજાવો.
- (2) કૃષિ-પશુપાલન અને ઉદ્યોગ અંગેના કૌટિલ્યના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.
- (3) યંત્રના ઉપયોગ સંબંધિત ગાંધીજીના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.
- (4) ગાંધીજીએ રજૂ કરેલ ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત વિગતે સમજાવો.
- (5) પંડિત દીનદયાળે ભારતીય અર્થ-વ્યવસ્થાના કચા ઉદ્દેશો સૂચ્યવ્યા છે ? તે જણાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

ઉત્પાદન (Production)

: ચોક્કસ સમયે ઉપલબ્ધ સાધનો દ્વારા જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય તેને ઉત્પાદન કહેવાય.

રાજકોષ (Treasury)

: રાજકોષ એટલે રાજ્યની આવકનું ભંડોળ. રાજ્યની અર્થ-વ્યવસ્થાના સંચાલન, વિકાસ, પ્રજાનાં કલ્યાણલક્ષી કાર્યો, સુરક્ષા હેતુ, રોજગારી, આંતર માળખાકીય સુવિધા, આપની સમયમાં મદદરૂપ થવા જેવા વિવિધ હેતુને પાર પાડવા માટે રાજ્ય દ્વારા કર કે અન્ય આવકરૂપે મેળવવામાં આવેલ ભંડોળ એટલે રાજકોષ.

ભૂમિકર (Land Revenue)

: રાજ્ય દ્વારા ખેતીક્ષેત્રે ખેડૂતો પાસેથી લેવામાં આવતા કરને ભૂમિકર કહે છે.

સર્વોદય (Sarvodaya)

: ગાંધીજીએ હિંસાથી મુક્ત સમાજવાદની કલ્યાણના કરી જેમાં નિરાધાર, દીન, હીન સર્વનો ઉદ્ય થાય તેને સર્વોદય નામ આપ્યા. ટૂંકમાં સર્વનો ઉદ્ય એટલે સર્વોદય.

ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો ઘ્યાલ (Idea of Trusteeship)

: કોઈ વક્તિને વારસામાં કે વેપાર-ઉદ્યોગ દ્વારા વિપુલ સંપત્તિની માલિકી મળી હોય તોપણ તે સંપત્તિના માલિકો તે સંપત્તિના માલિકના બદલે તેના ટ્રસ્ટી (વાલી) તરીકે વર્ત અને સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ માટે કરે.

મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ (Capital Intensive Technique of Production)	: ઉત્પાદન-કાર્યમાં શ્રમના પ્રમાણ કરતા મૂડીનું પ્રમાણ વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન-પદ્ધતિ એટલે મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ.
શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ (Labour Intensive Technique of Production)	: ઉત્પાદન-કાર્યમાં મૂડીના પ્રમાણ કરતાં શ્રમનું પ્રમાણ વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન એટલે શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ.
શ્રમનું ગૌરવ (Dignity of Labour)	: જેની પાસે શ્રમશક્તિ છે તેને ગૌરવશાળી જીવન જીવવાની તક મળવી જોઈએ અને તેને યોગ્ય રોજગારી અને વેતન આપવું.
જનપદ (State)	: રાજી દ્વારા સ્થપાયેલ રાજ્ય અને તેની વ્યવસ્થા.
અપરિશ્રહ (Non-Possession)	: માનવીએ જરૂરિયાતથી વધારે ના વાપરવું અને વધારે ના રાખવું તેવો નિયમ.
અંત્યોદય (Antyodaya)	: છેવાડાના વ્યક્તિનો વિકાસ
ઉપભોગ (Consumption)	: વસ્તુ કે સેવાની વપરાશ

● ● ●